

Н.В. Єфремова

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

КРИЗЬ ПРИЗМУ ПАМ'ЯТІ ТА ЧАСУ: ОДЕСЬКИЙ РІШЕЛЬЄВСЬКИЙ ЛІЦЕЙ У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ СУЧАСНИХ ОДЕСЬКИХ ІСТОРИКІВ¹

У 2017 р. в Одесі урочисто відзначили 200-річний ювілей Рішельєвського ліцею – навчального закладу, який проектувався його творцями як привілейований навчальний заклад закритого типу, де поєднувались елементи середньої освіти з вищими юридичними курсами.

Ще в дореволюційний час відомості про цей заклад вміщувались у статтях енциклопедичних і довідкових видань та в окремих наукових дослідженнях І.Г. Міхневича, О.І. Маркевича, А.О. Скальковського, М.І. Ленца. Діяльність ліцею не залишилась також без уваги сучасних учених, таких як О.Л. Войно-Данчишина, О.Д. Єгоров, Н.М. Зипуннікова, В.О. Томсінов, С.Р. Чуйко та інші. Усі ці автори не лише відзначали важливість самого факту створення такого навчального закладу, а й пов'язували цю подію з історією закладення підвалин для створення в Одесі університету.

На численних наукових заходах, присвячених святкуванню ювілею Рішельєвського ліцею, науковці обговорювали різні дискусійні питання, серед яких, зокрема, виділено такі позиції, як дата створення ліцею та викладання в ньому юридичних дисциплін, внесок французьких викладачів у справу заснування ліцею, освітні реформи в Ро-

сійській імперії та їх відображення в історії Рішельєвського ліцею тощо.

Задум герцога де Рішельє та абата Ніколя полягав у тому, щоб перевести інститут під заступництво держави й надати йому статус державної установи. Проте в такому об'єднаному стані інститут і гімназія існували недовго.

За дорученням герцога де Рішельє його товариш абат Ніколь підготував положення про Шляхетний інститут, яке було видане російською й французькою мовами, – «Начертание правил воспитания в обоих одесских Благородных институтах» (“Plan d’Education pour les deux Instituts nobles d’Odessa”).

Наступні успіхи в розвитку освіти в Одесі були досягнуті герцогом де Рішельє за підтримки нового Міністра народної освіти Російської імперії, графа О.К. Розумовського. Нашадок колишнього українського гетьмана Кирила Розумовського продовжував курс просвітницької політики свого батька та активно сприяв поширенню освіти в Україні. Завдяки спільним зусиллям у 1817 р. було вписано особливу сторінку в історію міста. Тоді за височайшим дозволом було вирішено відкрити навчальний заклад закритого типу – ліцей. Пізніше йому було надано назву на честь губернатора Новоросійського краю Армана Еммануеля Софія-Сеп-

¹ Рец.: Кризь призму пам'яті і часу: Одеський Рішельєвський ліцей у спогадах сучасників / авт.-упор. В.О. Синявська. – О. : Бондаренко М.О., 2017. – 300 с., іл.

тимані де Вінєро дю Плєсі, графа де Шинон, 5-го герцога Рішельє (у Росії його називали Еммануїлом Осиповичем де Рішельє).

Створення ліцею виходило за межі системи освіти, що існувала в державі. Нагадаємо, що з початку ХІХ ст. в Російській імперії сформувалася власна система освіти із чіткою ієрархією навчальних закладів, яку очолювали університети, далі йшли губернські гімназії, а потім – повітові та парафіяльні училища. Їх діяльність регламентували затверджені 24 січня 1803 р. «Попередні правила народної освіти». Також були засновані декілька закладів, які виходили за межі цієї стрункої системи. Унікальними й водночас суперечливими для освітньої системи Російської імперії стали саме ліцеї, гімназії вищих наук, вищі училища та благородні університетські пансіони, які об'єднували навчальні курси університетів і гімназій та займали проміжний щабель між ними.

На початковому етапі ліцей, як і всі навчальні заклади Новоросійського краю, підпорядковувався попечителю Харківського університету. Управлінські функції покладались на очолюване одеським градоначальником правління ліцею, що складалось із 4 членів і 4 кандидатів, обраних на 2 роки з батьків студентів. Відповідно до § 7 Статуту обов'язком правління була «турбота за точним дотриманням правил Статуту, не маючи права змінювати чи вносити нові правила».

До складу Рішельєвського ліцею в 1817 р. разом із початковим і двома середніми училищами входив також педагогічний інститут, розрахований на 24 вихованці, які після закінчення курсу залишались при ліцеї та обіймали посади вихователів, ад'юнктів і наставників. Першим директором Рішельєвського ліцею (1817–1820 рр.) став відомий в Одесі та за її межами викладач абат Домінік Шарль Ніколь.

Упродовж першого періоду історії ліцею його навчальні плани не передбачали спеціалізації, а навчання три-

вало 8 років та поділялось на чотири дворічні класи по 25 вихованців у кожному. На загальні предмети (так звані словесні науки) відводилося 6 років, а «вищим» наукам присвячувались останні 2 роки, тобто четвертий клас. До 1820 р. викладання велося французькою мовою.

При ліцеї в 1817 р. була закладена однопрестольна православна церква. Її освятили 7 січня 1818 р. в ім'я святого Олександра Невського (який вважався покровителем імператора Олександра І). Одночасно з православною при ліцеї була створена також римо-католицька церква.

Багато зусиль у ліцеї докладали в справі розвитку бібліотеки. Упродовж першого десятиліття існування Рішельєвського ліцею книги досить регулярно надходили до його бібліотеки з інших навчальних закладів, насамперед із Харківського, Казанського та Санкт-Петербурзького університетів. У свою чергу з Одеси книги спрямовувались у Ніжинську гімназію.

Рішельєвський ліцей став другим за часом створення ліцеєм у Російській імперії після Царськосельського. Аристократія, російська та іноземна, поставилась до нового ліцею з великим ентузіазмом, на виховання до Одеси почали віддавати дітей не лише з провінції, а й з обох столиць. Серед перших вихованців ліцею трапляються імена князів Волконських, князя Четвертинського, графа Штакельберга та інші.

У зв'язку зі змінами в політиці російського уряду, спрямованими на перехід від лібералізму до консерватизму, початок 20-х рр. ХІХ ст. ознаменувався не лише заборонаю масонства, а й вигнанням єзуїтів із Російської імперії. Отже, багато викладачів «першої хвилі» були змушені залишити навчальні заклади в Одесі. 15 квітня 1823 р. височайшим рескриптом ліцей був вилучений із підвідомства попечителя Харківського університету та підпорядкований Одеському генерал-губернатору, який безпосередньо контактував із міністром. Він же став головувати в правлінні ліцею.

Водночас у 1824 р. за пропозицією нового управителя ліцею, графа І.О. де Вітте, правління в закладі було розділене на дві частини – навчальну та господарську. У 1825 р. в канцелярії графа де Вітте був розроблений «Проект нового Статуту Одеського Рішельєвського ліцею», проте цей документ так і не був втілений у життя, хоча його положення були враховані під час подальших перетворень у ліцеї. Пізніше, у 1832 р., а саме з впровадженням окремого Одеського навчального округу, навчальна й господарська частини Рішельєвського ліцею знову були об'єднані в єдине правління, куди увійшли всі професори закладу.

У ліцеї навчалися діти дворян і заможного купецтва. Плата за утримання пансіонера була дуже високою. Вільні слухачі («сторонні питомці») були дітьми малозабезпечених батьків та навчалися безкоштовно, вивчаючи ті ж предмети в тих же викладачів, що й ліцеїсти, проте в окремих приміщеннях і в інший час. Загальна кількість вільних слухачів могла сягати 250 осіб. Водночас доцільно нагадати, що з 20-х рр. ХІХ ст. в Російській імперії велась плідна робота в напрямі організації в державі юридичної освіти. Тому не дивно, що при ліцеї було організовано два дворічні вищі додаткові училища, в одному з яких викладали правознавство та політичну економію, а в іншому – комерційні науки й бухгалтерію.

До 1837 р. Рішельєвський ліцей був середнім навчальним закладом підвищеного типу. Випускники внутрішніх і зовнішніх класів ліцею мали право вступати в обидва додаткові училища, а вихованці педагогічного інституту могли продовжити навчання лише в училищі правознавства й політичних наук. Навчання в додаткових училищах тривало 2 роки (§ 134 Статуту) і було безкоштовним (§ 144 Статуту). Саме в додаткових училищах вводилася спеціалізація, характерна для вищої школи, проте спочатку вона була досить умовною.

На жаль, у радянський період вивченню історії Рішельєвського ліцею приділяли мало уваги. Ситуація почала змінюватись лише з 1990-х рр., проте й тоді вітчизняні вчені рідко приділяли належну увагу вивченню архівних матеріалів із питань становлення юридичної освіти в цьому закладі. Цікаві розвідки в цьому напрямі можна побачити в працях Л.В. Міхневича, О.І. Третьяка, Є.В. Полевської, О.О. Синявської та інших авторів.

Серед сучасних видань з історії Рішельєвського ліцею на увагу заслуговує праця кандидата історичних наук, доцента Одеського національного університету імені І.І. Мечникова О.О. Синявської. 16 травня 2017 р. у виставковому залі Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І.І. Мечникова відбулась презентація її наукової праці «Крізь призму пам'яті і часу: Одеський Рішельєвський ліцей у спогадах сучасників. До 200-річчя від дня заснування». У книзі зібрані мемуари, присвячені Рішельєвському ліцею, за період з 1820-х рр. до часу перетворення ліцею на університет, а також спогади, які є цінним джерелом для вивчення історії навчального закладу. Вони передають відчуття епохи, атмосферу ліцею, його колорит, специфіку, віддзеркалюють моральні установки, поведінку й погляди професорів, повсякдення ліцеїстів. Автором також було вміщено іменний покажчик та низку цікавих ілюстрацій. Обсяг книги складає 298 сторінок. Книгу було надруковано в Одесі в друкарні «Апрель».

Структурно видання складається з двох частин. Перша включає передмову та оглядову статтю під назвою «Одеський Рішельєвський ліцей: віхи історії». Передмова акцентує увагу на особливому значенні мемуарної літератури для вивчення історії Одеського Рішельєвського ліцею. Оглядова стаття має на меті провести читача головними стежками історії навчального закладу, послідовно розглянути процес його народження, періоди трансформації й модернізації, перетворення на університет.

Основна частина складається із самих спогадів та коментарів до них. Усього в книзі зібрано 18 мемуарів, які розташовані в хронологічній послідовності та дають уявлення про життя ліцею, особливості навчального процесу, характеристику викладачів у період з 1820-х рр. до перетворення навчального закладу на університет. У публікаціях збережені стиль, авторські назви текстів, поділи на розділи (підрозділи).

Спогади мають різні джерела їх створення. В одних випадках вони ґрунтуються лише на пам'яті автора, в інших – на записах, які вів автор у процесі описуваних подій; нерідко мемуаристи звертались до документів, архівних матеріалів, періодики. У такому разі в текстах наведені авторські примітки, оформлені підрядковими посилаваннями з латинською нумерацією.

Коментарі містять коротку довідку про кожного з авторів та його текст, необхідні пояснення й уточнення. Бібліографічна інформація про місце й час публікації для раніше опублікованих спогадів та про зберігання архівних матеріалів розміщується в коментарях після заголовку. Біографічні дані особистостей – викладачів, ліцеїстів, попечителів та інших – наводяться в коментарях у зв'язку з їх першим зга-

дуванням у тексті на сторінці, що відмічена курсивом в іменному покажчику.

І хоча в книзі автор не подає аналіз становлення юридичної освіти в стінах ліцею, її робота становить для дослідників історії юридичної освіти в Одесі певний інтерес. Мемуарні матеріали, зібрані в єдиній праці, значно спрощують процес дослідження різних аспектів в історії навчального закладу. Персональні погляди та суб'єктивні оцінки організації навчального процесу безпосередніми свідками тієї епохи є безцінним матеріалом для доповнення сучасних досліджень. Вони не мають певних ідеологічних нашарувань більш пізніх оцінок, що дає нам змогу відчутти голос самої епохи.

В оглядовій статті до мемуарних матеріалів автор спирається як на праці до 1917 р. (І.Г. Міхневича, О.І. Маркевича, П. Юрченка, М. Пірогова), так і на роботи сучасних дослідників (наприклад, І.С. Гребцової). Значну частину дослідження також займає аналіз матеріалів 44 фонду Державного архіву Одеської області. Знайомство з книгою залишило приємне враження, тому праця О.О. Синявської, на наше переконання, є вдалим доробком до узагальнення історичного нариску історії Рішельєвського ліцею в Одесі.